

ERZİNCAN TARİHİ

1. CİLT

ERZİNCAN TARİHİ
CİLT I
“ESKİÇAĞ, SANAT TARİHİ ve ARKEOLOJİ”

Editörler

Doç. Dr. İbrahim ÜNGÖR
Dr. Öğr. Üyesi Funda NALDAN

Bu kitabın tüm hakları Erzinan Valiliğı ve
Erzinan Binali Yıldırım Üniversitesi Rektörlüğü'ne aittir.
Kitapta yer alan bölümlerdeki tüm sorumluluk yazarlarına aittir.

Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Haberleşme Adresi:

Erzinan İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü

Atatürk Mahallesi Kültür Merkezi

Bariş Manço Park İçi

Telefon:0 446 214 30 79

Faks:0 446 214 80 22

E-Posta:iktm24@kulturturizm.gov.tr

Erzinan Valiliğı Yayınları

Erzinan Binali Yıldırım Üniversitesi Yayınları

ISBN: 978-975-17-4615-3

Erzinan-2020

KEMAH KÜLTÜR VARLIKLARI VE KEMAH KALESİ KAZILARI*

Prof. Dr. Hüseyin YURTTAŞ**

Prof. Dr. Haldun ÖZKAN***

Dr. Öğr. Üyesi Zerrin KÖŞKLÜ****

Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Lütfü KINDIĞILI*****

Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM*****

Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU*****

Erzincan'ın güney ilçelerinden olan Kemah, il merkezinin 51 km. güneybatısında bulunmaktadır. İlçe, Doğu Anadolu Bölgesinin Yukarı Fırat bölümünde, Karasu Vadisinin güney kenarında, Tanasur Deresi ağzında ve Karasu'ya kuzeyden katılan Kömür Çayı (Manek Deresi) kavşağında, derin vadilere sahip bir alana kurulmuştur¹.

Bir kale şehir olarak kurulmuş olan Kemah, tarihi seyir içerisinde önemini de bu kalenin fonksiyonelliğine göre kazanmıştır. Stratejik olarak yerleşime son derece elverişli olan kale, değişik dönemlerde imar ve iskân görmesiyle nüfusun bölgede artmasına olanak tanımıştır². Geçmişte Erzincan kazasının da idari olarak dâhil olduğu ve 10 nahiyesi olan Osmanlı'nın Sancak şehri Kemah'ın, bugün bazılarının Refahiye ve İliç ilçelerine bağlı olan köyleriyle geçmişte önemli bir merkez olduğu anlaşılmaktadır.

Kemah Kültür Varlıkları

Kaleler

Kemah ilçe merkezinde en önemlisi Kemah Kalesi olmak üzere Tandırbaşı Köyü Kalesi, Tandırbaşı Köyü Gözetleme Kulesi, Taşbulak Köyü Kalesi, Bardık Kalesi ve Yücebelen Köyü Kalesi bulunmaktadır. Tandırbaşı Köyü Kalesi ve Gözetleme Kulesi'nin, Bardık Kalesi'nin ve Yücebelen Köyü Kalesi'nin mevcut haliyle tarihlendirilmeleri mümkün

* Erzincan Tarihi Sempozyumu (26-28 Eylül 2019) Bildiriler Kitabı.

** Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Erzurum/Türkiye hyurttas@atauni.edu.tr

*** Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Erzurum/Türkiye hozkan@atauni.edu.tr

**** Dr. Öğretim Üyesi, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Erzurum/Türkiye zkosklu@atauni.edu.tr

***** Dr. Öğretim Üyesi, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Temel Eğitim Bölümü Erzurum/Türkiye muhammet.kindigili@gmail.com

***** Prof. Dr. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarihi Bölümü Erzurum/Türkiye scigdem@atauni.edu.tr

***** Doç. Dr. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarihi Bölümü Erzurum/Türkiye tyasin@atauni.edu.tr

¹ Bkz. Besim Darkot, "Kemah" Mad., *İslam Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul 1993, s. 559-561; Adem Başibüyük, *Kemah İlçesi'nin Coğrafyası*, Nobel Basımevi, Ankara 2004; İlhan Şahin, "Kemah" Mad., *TDVİA*, C. 25, Ankara 2002, s. 219-220; Muhammet Lütfü Kindıgılı, *Ortaçağ'dan Günümüze Kemah ve Köylerindeki Kültür Varlıkları*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, 2015

²İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1990, 123-136; Kindıgılı, a.g.t. s. 14

değildir. Ortaçağ içerisinde kullanılan bu yapıların daha önceki dönemlerde de varlık gösterdiği düşünülebilir³.

Kemah Kalesi

Kemah Kalesi, ilçe merkezinin doğusunda yer almaktadır. Güneyindeki Munzur Dağı'ndan gelen Tanasur Deresi'nin zaman içerisinde dağın eteğini aşındırması sonucu, kireç taşından oluşan yaklaşık 200 dönümlük kaya kütlesi, konumu itibariyle sonradan Kale yerleşim yeri olarak kullanılmıştır. Stratejik olarak yerleşime son derece elverişli olan kale, değişik dönemlerde imar ve iskân görmüştür. Kale 570.00 x 350.00 m ölçülerinde, kuzeybatı güneydoğu yönünde dikdörtgen şeklindeki dik yamaçlı bir kayalık alan üzerine inşa edilmiştir. Kalenin genel görüntüsü, kurulduğu alana göre şekillenmiştir. Kuzey yönde ortalama 40.00 m ile 70.00 m arasında değişen, güney yönde ise yer yer yaklaşık 100 m'yi bulan bir yüksekliğe sahip olan bu kayalık, iç kalenin inşasıyla birlikte iki alana bölünmüştür. Bu bölümlerden güneydekinde günümüz itibariyle herhangi bir mimari kalıntı mevcut değildir⁴ (Foto. 1).

Foto. 1: Kemah Kalesi

Surlar ve Kapılar

360.00 x 310.00 m ölçülerindeki Kemah iç kalesi, dört yönden sur duvarıyla çevrelenmiştir⁵. Kalenin ilk inşasını, mevcut bilgiler ışığında Roma Dönemi'ne tarihlenmek mümkündür. Kalenin kuzeydoğusunda bulunan su tünellerinden inilerek ulaşılan ve Kız Kulesi olarak bilinen burcun mimarisi Roma dönemi tarihlendirmesini doğrulamaktadır. Surlar üzerinde ve kale yüzeyinde Roma öncesi dönemlere işaret edecek bir kanıt günümüz itibariyle mevcut değildir. Roma döneminden sonra Müslümanlar ve Doğu Roma (Bizans) arasında kalan kalenin mimarisi hakkında da net bilgilere sahip değiliz. Ancak Kemah Kalesi'nin Abbasi Halifesi Ebu Ca'fer el-Mansur (754-775) tarafından tahkim ettirildiği bilinmektedir. Bu tahkimatın nerede ve ne ölçüde yapıldığı tespit edilememiştir. 1047, 1168, 1254, 1268, 1445, 1457, 1575, 1578, 1584, 1661, 1677, 1782, 1784, 1888, 1920, 1939, 1966, 1983, 1992 depremlerinde Kemah Kalesi'nin surları ve içerisindeki mimari eserlerin de etkilendiği kuşkusuzdur. Ancak bu

³ Kindıgılı, a.g.t. s. 430

⁴ Evliya Çelebi, Seyahatname, (Çev. M. Zillioğlu), Üçdal Neşriyat, C. 1-2, İstanbul 1966, s. 615-618; Nazmi Sevgen, Anadolu Kaleleri, I, Ankara 1959, s. 215; Kindıgılı, a.g.t. s. 50

⁵ Miroğlu, a.g.e. s. 3; Kindıgılı, a.g.t. s. s. 47-63

depremler sonrasında surların hangi bölümlerinin ne derecede zarar gördükleri ve bunların onarımlarının ne düzeyde gerçekleştirildiği tam olarak tespit edilememiştir⁶.

Doğu Surları ve Burçları: İkili sur sisteminin kullanıldığı bu surlardan içte olanı, kuzey-güney istikametinde olup, üzerinde dört burç bulunmaktadır. Arazinin şekline göre inşa edilmiş bu burçlar, düzgün olmayan dikdörtgen planlı yapılardır⁷. İç kalenin doğu yöndeki surları, diğer yönlerdeki surlara göre daha sağlam halde günümüze ulaşabilmiştir.

İç surun kuzey ucunda, günümüzde yıkıntı halinde olan bazı yapı kalıntıları da görülmektedir. Bu kalıntıların en kuzeyinden su tünellerine girilmektedir. Doğu yöndeki surların dıştaki ikinci hattından günümüze sadece kuzey uçtaki bölümü gelebilmiştir. Dış surlar, kalenin batı ve kuzey yönünde olduğu gibi dik yamaçların üzerine inşa edilmiştir. Bu surların güneye doğru olan ve simetri düşünüldüğünde 150.00 m civarında olması gereken bölümü, kayaların kopması nedeniyle günümüze ulaşamamıştır. Kuzeyde kalan dış surların güney ucunda, sonradan kapatılmış, bir giriş açıklığı dikkat çekmektedir. Bu kapı malzeme ve örgüsüyle Roma dönemine işaret etmektedir. İç kalenin doğu yönde ikili sur sistemiyle diğer yönlere göre daha korunaklı tutulması ve bahsedilen girişe sahip olması, kalenin ilk girişinin bu yönde olduğunu düşündürmektedir. Kaleden kopmaların yaşanması sebebiyle Roma dönemi sonrasında kalenin girişinin bugünkü batı yöne açıldığını söylemek mümkündür⁸.

Batı Surları ve Burçları: İç kalenin batı yöndeki surları, kuzey-güney istikametinde devam etmektedir. Batı surları, sur hattının ikiye ayrılması nedeniyle iki parçalı olarak inşa edilmiştir. Batı surlarının güneydeki bölümü büyük ölçüde yıkılmış ve kale yüzeyinde temel seviyesinde günümüze ulaşabilmiştir. Surun bu bölümünde varlığını koruyabilen tek mimari eser Yavuz Burcu olarak adlandırılan burçtur⁹.

Kuzey Surları ve Burçları: İç kalenin kuzey yöndeki surları, doğu-batı istikametinde iki kırık hattan meydana gelmektedir. Her iki hatta da burca yer verilmemesi dik yamaçların kale için doğal bir savunma hattı meydana getirmesinden dolayıdır¹⁰.

Kuzey surlarının ikinci hattı mevcut haliyle neredeyse tamamen yok olmak üzeredir. Günümüze, kale zemininin temel seviyesinde ulaşabilen bu surların kalıntıları ancak Tanasur Vadisi'nden ve Tanasur Çayı'nın kaleden ayırdığı kuzeydeki tepelikten görülebilmektedir. Bu hatta devam eden surların özellikle doğusunda kalan bölümlerinde yer yer de galerilerin olduğu ve bu yönde eğimli arazi sebebiyle sur hattının gerisinde aralıklarla istinat duvarlarının yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu istinat duvarlarından günümüze üç parça ulaşabilmiştir¹¹.

Güney Surları ve Burçları: Kemah Kalesi, güney surları iki bölüme ayrılmıştır. İç kalenin güney sınırını oluşturan bu surlar, iki kırık hattan meydana gelmektedir. Sur üzerindeki

⁶ İbnü'l Esir, El-Kâmil Fî't-Tarih (Çev. Y. Apaydın), C. V, Bahar Yayınları, İstanbul 1986, 363; Ünal Uygun, 1992 Erzincan Zelzelesi, İstanbul 2004, 3. Baskı, s.174

⁷ Kindıgılı, a.g.t. s. 53

⁸ Kindıgılı, a.g.t. s. 55

⁹ A. Kemali Aksüt, Erzincan Tarihi, Coğrafi, Toplumsal, Etnografik, İdari, İstatistiki İnceleme, 3. Baskı, İstanbul, 2013, 274; Kindıgılı, a.g.t. s. 55-58

¹⁰ Kindıgılı, a.g.t. s. 58

¹¹ Kindıgılı, a.g.t. s. 58

burçlar, dikdörtgen planlıdır. Güney yönde diğer yöndeki surlara göre daha fazla burca yer verilmesi, kalenin ilk girişinin doğu yönden olması, doğu ve güney surlarının diğerlerine göre daha fazla tahkim edilmesinden kaynaklanmıştır. Güney surun üzerinde, batı yönde yedinci burcun yerindeki tonozlu yapıyı muhafız odalı bir giriş olarak düşünmek mümkündür. Bu yapı ile Yavuz Burcu arasında iç kalenin ikinci bir kapısı olmalıdır¹². 2004 yılında bu surlar onarılmıştır.

Kapılar: Kalenin girişi günümüzde batı yöndedir. Doğru yönde ana kayadaki kopmalar sebebiyle bu yönde olan girişin bağlantılarının kesilmesi nedeniyle ana giriş batı yöne taşınmış olmalıdır. Girişin batı yöne ne zaman taşındığı kesin olarak bilinmemekle birlikte burcun üzerindeki 1515 tarihli kitabenin devamında Kanuni Sultan Süleyman döneminde bir kapının yapıldığı belirtilmektedir ki muhtemelen bahse konu olan kapı bu olmalıdır. XVII. yüzyılda Kemah Kalesi'nden bahseden Evliya Çelebi, bu girişlerden söz etmektedir. Buradan hareketle batı yöndeki girişin açılmasının bu yüzyıldan önceye ait olduğu anlaşılmaktadır¹³.

Yukarıda bahsedilen kaleye ulaşımı sağlayan giriş, kalenin batısındaki eğimli yol üzerine kurulmuştur. Evliya Çelebi'nin "*Kibleye bakan bir kapısı ile ondan içeri iki kat kapıları vardır*" şeklindeki tanımından, eğimli yol üzerinde üç kapının olduğu anlaşılmaktadır. Yaklaşık 100,00 m uzunluğundaki bu yolun üzerinde günümüzde iki kapı bulunmaktadır. Mevcut iki kapı arasındaki mesafe burada üçüncü bir kapının varlığına izin vermediğinden günümüze ulaşamayan üçüncü kapının yolun hemen güney ucunda olduğu düşünülebilir¹⁴.

I. Kapı: I. kapı, kuzey-güney istikametindeki eğimli yolun başlangıcında yer alır. Doğusunda ve batısında bulunan kayalardan da yararlanarak inşa edilen kapı, eyvan türünde bir giriştir. I. kapının kuzeyinde, kapının bitiminden hemen sonra doğuda ve batıda "muhafız odaları" olarak kullanıldığı düşünülen iki mekân bulunmaktadır¹⁵.

¹² Kindıgılı, a.g.t. s. 59

¹³ Kindıgılı, a.g.t. s. 60

¹⁴ Hüseyin Yurttaş-Haldun Özkan-Zerrin Köşklü-Deniz Bulut-Muhammet Lütfü Kindıgılı, "Kemah Kalesi Kazısı" *Kum'dan Kent'e Patara Kazılarının 25 Yılı Uluslararası Sempozyum Bildirileri (11-13 Kasım 2013) Antalya (Havva İşkan-Fahri Işık)*, Antalya 2015, s. 569-581; Hüseyin Yurttaş-Haldun Özkan-Zerrin Köşklü-Muhammet Lütfü Kindıgılı "Kemah Kalesi Kazıları", *Anadolu'nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40 Yılı*, Ankara 2014, s. 291-307; Hüseyin Yurttaş-Haldun Özkan-Zerrin Köşklü- Muhammet Lütfü Kindıgılı, "Kemah Kalesi Kazısı 2012 Yılı Çalışmaları", 35. *Kazı Sonuçları Toplantısı (27-31 Mayıs-2013)*, C. 2, Muğla 2013, s. 470-480; Hüseyin Yurttaş-Haldun Özkan-Zerrin Köşklü- Muhammet Lütfü Kindıgılı, "Kemah ve Kemah Kalesi Kazıları", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi (Prof. Dr. Zafer Bayburtluoğlu Özel Sayısı)*, S. 31, Erzurum 2013, s. 223-248; Hüseyin Yurttaş-Haldun Özkan-Zerrin Köşklü- Muhammet Lütfü Kindıgılı, Sahure Çınar-Süleyman Çiğdem, "Kemah Kalesi 2011 Yılı Kazı Çalışmaları", 34. *Kazı Sonuçları Toplantısı (28 Mayıs-1 Haziran 2012)*, C. 3, Çorum 2012, s. 461-472; Hüseyin Yurttaş-Haldun Özkan-Zerrin Köşklü- Muhammet Lütfü Kindıgılı, Sahure Çınar-Süleyman Çiğdem, "Kemah Kalesi 2011 Yılı Kazı Çalışmaları", XVI. *Ortaçağ-Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri (18-20 Ekim 2012)*, C. 1-2, Sivas 2014, s. 873-888; Kindıgılı, a.g.t. s. 60

¹⁵ Yurttaş-VD., Kemah Kalesi Kazısı, s. 569-581; Yurttaş-VD., Kemah Kalesi Kazıları, s. 291-307; Yurttaş-VD., Kemah Kalesi Kazısı 2012 Yılı Çalışmaları, s. 470-480; Yurttaş-VD., Kemah ve Kemah Kalesi Kazıları, s. 223-248; Yurttaş-VD., Kemah Kalesi 2011 Yılı Kazı Çalışmaları, s. 461-472; Yurttaş-VD., Kemah Kalesi 2011 Yılı Kazı Çalışmaları, s. 873-888; Kindıgılı, a.g.t. s. 60

II. Kapı: Günümüzde sadece tonozlu bir geçit görünümündeki bu açıklığın orijinal plan ve malzemesini söyleyebilmek güçtür. 2004 yılında güney surlarıyla birlikte bu kapıya da müdahale edilmiş, bu sırada girişin kaplama taşları yenilenmiştir¹⁶ (Foto. 2-3).

Foto. 2-3: Birinci ve İkinci Kapı

Su Tünelleri ve Kız Kulesi

Su tünelleri, kalenin doğusunda olup, Tanasur Çayı'na inışı sağlamaktadır. Bu tüneller kalenin bir kuşatma esnasında hem tahliyesinde kullanılması hem de su ihtiyacının karşılanması için Tanasur Çayına inişin gerçekleştirilmesi amacı ile yapılmıştır.

Tünellerin ilk olarak hangi dönemde açıldığını günümüz itibariyle belirlemek mümkün değildir. Kaynaklarda Urartu dönemi olabileceği ihtiyatla belirtilmektedir. 356.00 m uzunluğa sahip tüneller, oldukça ilgi çekici bir düzenlemeye sahiptir. Tüneller, yer yer tonoz örtülü ve duvar örgülü, yer yer de kayanın oyulmasıyla meydana getirilmiştir. Kuzey yönden kalenin kuzey surlarına bakıldığında, ana kayadaki kopmalar sebebiyle mevcut tünellerle bağlantısı tespit edilemeyen galeriler de görülebilmektedir. Bu galeri kalıntılarından hareketle, kalenin kuzeydoğusundan başlayan tünellerin kalenin kuzeyi boyunca devam ettiğini düşünmek mümkündür¹⁷.

Su tünellerinin en aşağısında halk arasında Kız Kulesi olarak adlandırılan bir burç bulunmaktadır. Kız Kulesi'nden hemen sonra ana kayanın tıraşlanmasıyla meydana getirilen basamaklarla bu su tünellerinin vadiye çıkış noktasından bir mağaraya ulaşılmaktadır. Mağaranın içerisinde büyük kaya parçalarının kopmasıyla çıkışın önü büyük ölçüde kapanmıştır. Buradan dar bir açıklıktan geçilerek Tanasur Vadisi'ne çıkılmaktadır. Tünellerin başlangıçtan itibaren bir bölümü yoğun bir şekilde tonozlarda kullanılan moloz taş ve kalın harç nedeniyle çökmüştür. Ana kayanın yontulmasıyla oluşturulan bölümlerde ve tonozun oturduğu ana kaya kütlelerinde de yer yer kopmalar görülmektedir¹⁸.

¹⁶ Yurttaş-VD., Kemah Kalesi Kazısı, s. 569-581; Yurttaş-VD., Kemah Kalesi Kazıları, s. 291-307; Yurttaş-VD., Kemah Kalesi Kazısı 2012 Yılı Çalışmaları, s. 470-480; Yurttaş-VD., Kemah ve Kemah Kalesi Kazıları, s. 223-248; Yurttaş-VD., Kemah Kalesi 2011 Yılı Kazı Çalışmaları, s. 461-472; Yurttaş-VD., Kemah Kalesi 2011 Yılı Kazı Çalışmaları, s. 873-888; Kindıgılı, a.g.t. s. 60

¹⁷ Kindıgılı, a.g.t. s. 64

¹⁸ Kindıgılı, a.g.t. s. 65-66

Kız Kulesi su tünellerinin Tanasur Vadisi'ne açıldığı noktada dikkat çekici bir mimariye sahiptir. Su tünellerinin vadi tabanına yakın yerde, ana kayanın tıraşlanmasıyla meydana getirilen basamaklarla bu burca ulaşılmaktadır. Basamakların büyük bir bölümü erimiş durumdadır. Dışa beş köşeli olarak yansıtılmış olan burç, kalenin tarihlendirilmesinde, günümüz itibari ile temel alınacak en önemli kalıntılardan biridir¹⁹ (Foto. 4-5).

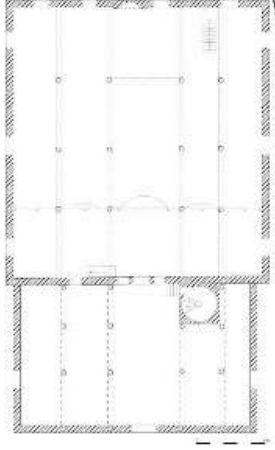
Foto. 4-5: Su Tunelleri ve Burç

Camiler

Kemah ve çevresinde bulunan camilerin tamamı ahşap destekli ve ahşap tavanlı camilerdir. XIII. Yüzyıldan, (Kemah Kalesi'ndeki Bey Camii, Kale kazısı kısmında tanıtılmıştır) XX. yüzyıl sonlarına kadar uygulanan bu camiler yakın tarihlerdeki onarımlarla günümüze ulaşmıştır. Bu örnekler arasında sahn düzenine sahip tek örnek Kemah merkezindeki Gülabi Bey Camii'dir. Sahn düzenine sahip olan Gülabi Bey Camii, yaklaşık 400 m² olan harim ölçüsüyle Kemah'taki en büyük camidir. Kare bir alanda, ahşap direkli ve ahşap tavanlı olarak inşa edilen caminin harimi, kuzey-güney yönünde atılan ahşap kemerler ile beş sahına ayrılmıştır²⁰ (Çiz. 1, Foto. 6).

¹⁹ Kındıgılı, a.g.t. s. 66

²⁰ Aksüt, s.273-276; Ş.Tahir Erdoğan, Anadolu'nun Tarihi Akışı İçerisinde (Siyasi, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Açidan) Erzincan Tarihi, II, Erzincan Hayra Hizmet ve Dayanışma Vakfı Yayını, Erzincan 1985, s.473-474; Kındıgılı, a.g.t. s. 94-108; M. Lütfü Kındıgılı, "Gülabi Bey Camii Işığında Kemah Camilerine Genel Bir Bakış", Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi, S. 30, Erzurum, 2016, s. 73-90

Çizim 1, Foto. 6: Gülabi Bey Camii

Kemah'taki Gülabi Bey Camii dışında kalan diğer ahşap direkli camileri, örtülerinin mihraba dik ve paralel olarak bölümlendirilmesine ve doğrudan beden duvarlarına oturmasına göre üç grupta toplamak mümkündür.

Örtüleri Mihraba Dik Olarak Bölümlendirilmiş Camiler: Bu gruptaki camilerin örtüleri mihraba dik iki, üç ve dört bölüme ayrılmış olarak görülmektedir.

Örtüleri Mihraba Dik İki Bölümlü Camiler: Bu gruptaki camilerin örtüleri, taşıyıcılar üzerine kuzey-güney istikametinde atılan kirişlerle iki bölüme ayrılmıştır. Akbudak Köyü Camii, Dutlu Köyü Camii, Gülbahçe Köyü Camii, Ilgarlı Köyü Camii ve Yukarı Mahalle (Derebaşı) Camii bu tiptedir²¹.

Örtüleri Mihraba Dik Üç Bölümlü Camiler: Kemah'taki ahşap direkli camilerin büyük bir bölümü bu başlık altında toplanmaktadır. Bu gruptaki camilerin örtüleri, taşıyıcılar üzerine kuzey-güney istikametinde atılan kirişlerle üç bölüme ayrılmıştır. Ağaçaray Köyü Camii, Alp Köyü Camii, Aşağı Gedik Mahallesi Camii, Ayrancı Köyü Camii, Bey Camii, Boğaziçi Köyü Camii, Bozoğlak Köyü Camii, Cevizli Köyü Camii, Dedek Köyü Camii, Dedeoğlu Köyü Camii, Elmalı Köyü Aşağı Mahalle Camii, Elmalı Köyü Yukarı Mahalle Camii, Eskibağlar Köyü Camii, Kedek Köyü Camii, Koçkar Köyü Camii, Mektepönü Camii, Muratboynu Köyü Camii, Soğukpınar Mahallesi Camii, Tan Köyü Camii, Tandırbaşı Köyü Camii, Taşbulak Köyü Camii ve Yücebelen Köyü Camii bu grubun temsilcileridir²².

Örtüleri Mihraba Dik Dört Bölümlü Camiler: Bu gruptaki camilerin örtüleri, taşıyıcılar üzerine kuzey-güney istikametinde atılan kirişlerle dört bölüme ayrılmıştır. Bu tipte tek örnek Seringöze Köyü Camii'dir²³.

Örtüleri Mihraba Paralel Olarak Bölümlendirilmiş Camiler: Bu gruptaki camilerin örtüleri mihraba paralel iki bölüme ayrılmış olarak tek bir başlık altında toplanmaktadır. Örtünün taşıyıcılar üzerine doğu-batı istikametinde atılan kirişlerle iki

²¹ Kındıgılı, a.g.t. s. 436; Kındıgılı, a. g. m., s. 82

²² Kındıgılı, a.g.t. s. 436; Kındıgılı, a. g. m., s. 82

²³ Kındıgılı, a.g.t. s. 437; Kındıgılı, a. g. m., s. 82

bölüme ayrıldığı bu grubun temsilcileri Çirgişin Mahallesi Camii ve Eriç Köyü Camii'dir²⁴.

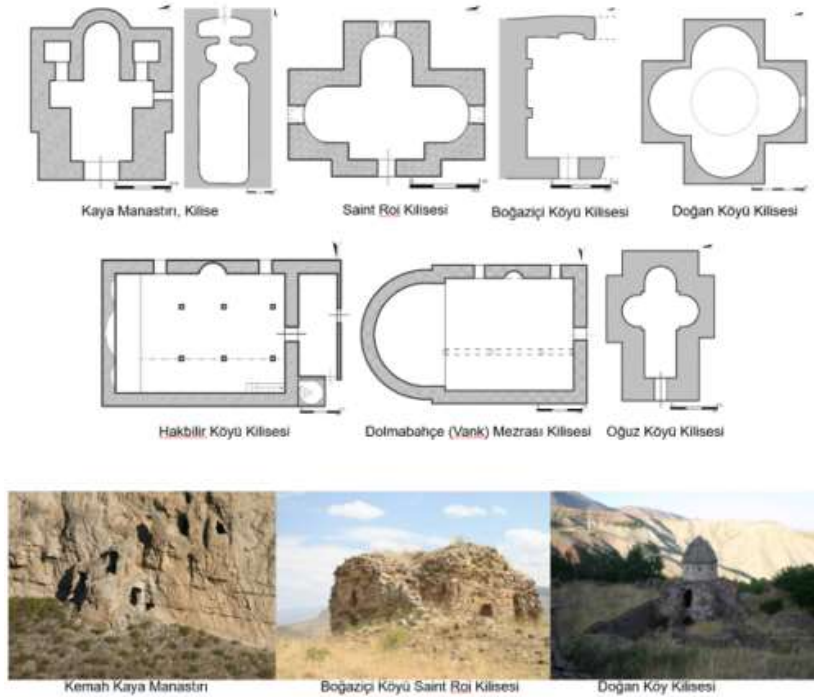
Örtüleri Doğrudan Beden Duvarlarına Oturan Camiler: Bu gruptaki camilerin örtüleri, taşıyıcı kullanılmadığından doğrudan beden duvarları üzerine oturtulmuştur. Kemeryaka Köyü Camii, Koruyolu Köyü Camii ve Kömür Köyü Camii örtüleri doğrudan beden duvarlarına bindirilmiş örneklerdir²⁵.

Kiliseler ve Şapeller

Kemah ve çevresinde onsekiz kilise, sekiz şapel bulunmaktadır (Çiz. 2).

Kiliseler: Akbudak Köyü Kilisesi/Kalesi (?), Aşağı Hakbilir Köyü Kilisesi, Çarşı Mahallesi Kaledibi Sokak Kilise Kalıntısı, Doğan Köyü Kilisesi, Doğanbeyli Köyü Kilisesi (?), Dolmabahçe (Vank) Mezrası Kilisesi, Gediktepe Köyü Kilisesi, Gökkaya Köyü Agavank Kilisesi, Gökkaya Köyü Çengelli Manastırı, Hakbilir Köyü Kilisesi, Kemah Kaya Kilisesi ve Manastırı, Koruyolu Köyü Seraphinler (Soropu) Kilisesi, Kömür Köyü Kilisesi (?), Oğuz Köyü Kilisesi, Vaslı Kilisesi, Vaslı Köyü Kaya Kilisesi, Vaslı Saint Roi Kilisesi ve Yukarı Hakbilir Köyü Kilisesi.

Şapeller: Akça Köyü Şapeli, Beklimçay Mahallesi Şapeli, Gediktepe Köyü Şapeli, Kuşlu Mezrası I Nolu Şapel, Kuşlu Mezrası II Nolu Şapel, Kuşlu Mezrası III Nolu Şapel, Şahintepe Köyü Şapeli ve Taşbulak Köyü Şapeli.

Çiz. 2, Foto. 7: Kemah Kiliselerinden Örnekler

Kemah'taki kiliseler bazilikal, haç ve üç yapraklı yonca planlarında inşa edilmiştir. Tek ya da üçlü apsisler dışa yansıtılmıştır.

²⁴ Kindıgılı, a.g.t. s. 437; Kindıgılı, a. g. m., s. 83

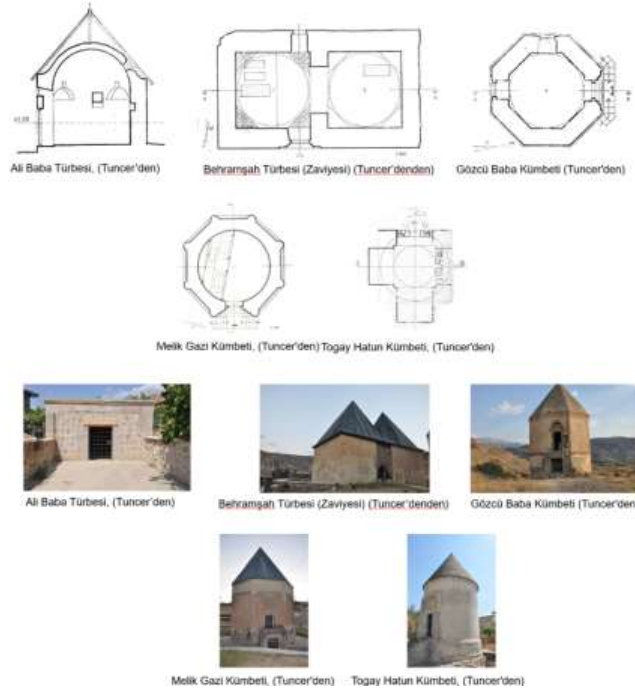
²⁵ Kindıgılı, a.g.t. s. 437-438; Kindıgılı, a. g. m., s. 83

Aşağı Hakbilir Köyü Kilisesi (X. yüzyıl), doğu-batı istikametindeki dikdörtgen bir alanda bazilikal planda ve üç apsisli olarak kurulmuştur. Doğan Köyü Kilisesi (X. yüzyıl) içten dört yapraklı yonca plan tipindedir. Bu plan, dışa haç şeklinde yansıtılmıştır. Kilise bu planı ile Kemah'taki tek örnektir. Dolmabahçe (Vank) Mezrası Kilisesi (X. yüzyıl) doğu-batı istikametinde dikdörtgen bir alanda kurulmuş olup tek apsisli bir yapıdır. Hakbilir Köyü Kilisesi (XI. yüzyıl) doğu-batı istikametinde dikdörtgen bir alana kurulmuş, üç nefli bazilika olarak inşa edilmiştir. Kilise üçlü apsise sahiptir. Kemah Kaya Kilisesi ve Manastırı, haç planlı olarak inşa edilmiş olup tek apsislidir. Oğuz Köyü Kilisesi (X. yüzyıl) triconchos (üç yapraklı yonca) plan tipinde inşa edilmiştir. Kilise bu planıyla Vaslı Saint Roi Kilisesi ile birlikte Kemah'taki diğer kiliseler arasında dikkat çekmektedir. Vaslı Saint Roi Kilisesi (X. yüzyıl) triconchos (üç yapraklı yonca) plan tipinde inşa edilmiştir²⁶.

Kemah'taki şapeller tek nefli ve tonoz örtülü yapılar olup, kısmen günümüze ulaşmıştır (Foto. 7).

Mezar Anıtları

Kemah'taki mezar anıtları Türk dönemine aittir. Tespit edilen 10 adet mezar anıtından ikisi XII. yüzyıl ortalarına, ikisi XIII-XIV. yüzyıla, biri XIII. yüzyıla, biri XVIII.-XIX. yüzyıla, biri XIV. yüzyıla, üçü XIX. yüzyıla tarihlendirilir. Mezar anıtları kare, dikdörtgen, sekizgen, yuvarlak planlı olarak inşa edilmiştir²⁷ (Çiz. 3, Foto. 8).

Çizim 3, Foto. 8: Kemah Mezar Anıtlarından Örnekler

²⁶ Kındıgılı, a.g.t. s. 445-437; Muhammet Lütfü Kındıgılı, "Kemah/Hakbilir (Pekeriç/Pekeriç-i Büzürk) Köyü Kültür Varlıkları", *Yaşar Erdemir'e Armağan: Sanat Tarihi Yazıları*, Konya, 2019, s. 669-687

²⁷ O.Cezmi, Tuncer, *Anadolu Kümbetleri*, I, Ankara, 1986, s.167-169,171-172; Hakkı Önkal, *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, Ankara 1996, s.48-51,343-347; Kındıgılı, a.g.t. s. 452

Kare ve Dikdörtgen Planlı Mezar Anıtları: Ali Baba Türbesi, kareye yakın bir planda inşa edilmiştir. Behramşah Türbesi (Zaviyesi), İskender Baba Türbesi, Midilli Baba Türbesi ve Özdamar Köyü Türbesi dikdörtgen planlıdır.

Sekizgen Planlı Mezar Anıtları: Melik Gazi Kümbeti, Anonim Kümbet ve Sancaktar Kümbeti içten yuvarlak dıştan sekizgen planlı olarak, Gözcü Baba Kümbeti hem içten hem de dıştan sekizgen planlı olarak ele alınmıştır.

Yuvarlak Planlı Mezar Anıtları: Togay Hatun Kümbeti (İmaret) içten dıştan yuvarlak planıyla bu gurubun tek temsilcisidir.

Hanlar

Kemah ve çevresinde kervansaray gibi ticari yapılar günümüze ayakta ulaşamamıştır. İlçe merkezinde bu türden bir yapıyla karşılaşılması, bu yapı ya da yapıların anıtsal örnekler olmaktan çok küçük ölçekli han odaları şeklinde olabileceğiyle açıklanabilir. Kemah'ın doğusunda Alp Köyü yakınlarındaki han kalıntısı bu yöndeki tek örnektir. Ana hatlarıyla sınırları belli olan kalıntının mimari özellikleri tespit edilememektedir. Kemah'ın batı yönünde ise tek han örneği Muratboynu Köyü yakınlarındaki kalıntıdır. Bugün neredeyse tamamı toprak altında kalmış olan bu kalıntının han kimliğine sahip olup olmadığı da kesinlik kazanmamıştır. Kırıkdere Köyü yakınlarında günümüze temel seviyesiyle ulaşmış yapı kalıntısı köy halkı tarafından han olarak adlandırılmaktadır. Mevcut izlere bakılarak burada bir handan çok daha küçük ölçülerde belki bir han odasının varlığı kabul edilebilir²⁸.

Hamamlar

Kemah'ta günümüze ulaşan üç hamam bulunmaktadır. Bunlar; kazılarla ortaya çıkarılan Kemah Kalesi'ndeki Hamam (Kale Kazısı kısmında tanıtılmıştır). Gülabi Bey Hamamı ve Sağıroğulları Hamamı'dır.

Gülabi Bey Hamamı, Gülabi Bey Camii'nin güneybatısında yer alır. Hamam, soyunmalık, sıcaklık ve külhan bölümlerinden oluşan tek fonksiyonlu bir hamamdır. Kuzeydoğu köşesindeki giriş ile yapıya ulaşılır. Bu girişten sonra büyük bir kubbe ile kapatılmış olan soyunmalık bölümüne ulaşılır. Soyunmalığın güneydoğusunda, kuzeydoğu-güneybatı yönündeki dehlizle ılık bölüme geçilir. Ilıklığın batısında helalar ve temizlik hücreleri bulunur. Ilıklığın güneyindeki açıklıkla sıcaklık bölümüne ulaşılır. Sıcaklık, dört eyvanlı ve dört köşe halvetli olarak tasarlanmıştır. Göbek taşının olduğu orta bölüm ve köşe halvetleri kubbe ile eyvanlar tonoz ile kapatılmıştır. Orta kubbede fil gözü pencerelere yer verilmiştir. Hamamın güneyinde külhan ve su deposu bölümleri yer alır²⁹.

Çarşı Mahallesi Sağıroğulları Hamamı, sadece sıcaklık bölümüne ait kubbeli bir mekân ile günümüze ulaşabilmiştir.

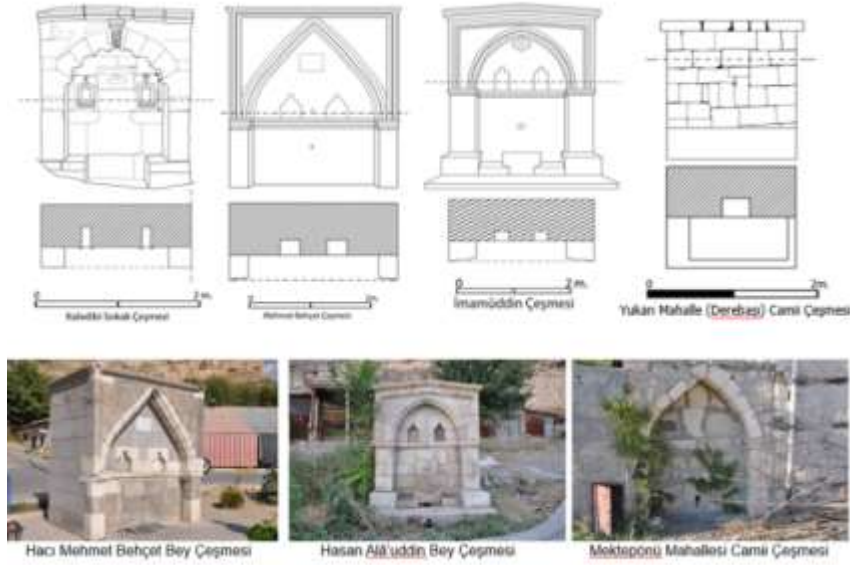
Çeşmeler

Kemah'ta Kaledibi Sokak Çeşmesi (1936), Hacı Mehmet Behçet Bey Çeşmesi (1880), Hasan Ala'addin Çeşmesi (1875), Mektepönü Mahallesi Camii Çeşmesi, Yukarı Mahalle

²⁸ Kindıgılı, a.g.t. s. 466

²⁹ Kindıgılı, a.g.t. s. 468-469

(Derebaşı) Camii Çeşmesi (1834-1835), Dedek Köyü Çeşmesi, Kemeryaka Köyü Çeşmesi (1892 ve 1954) ve Yücebelen Köyü Çeşmesi olmak üzere sekiz çeşme bulunmaktadır (Çiz. 4, Foto. 9).

Çizim 4, Foto. 9: Kemah Çeşmelerinden Örnekler

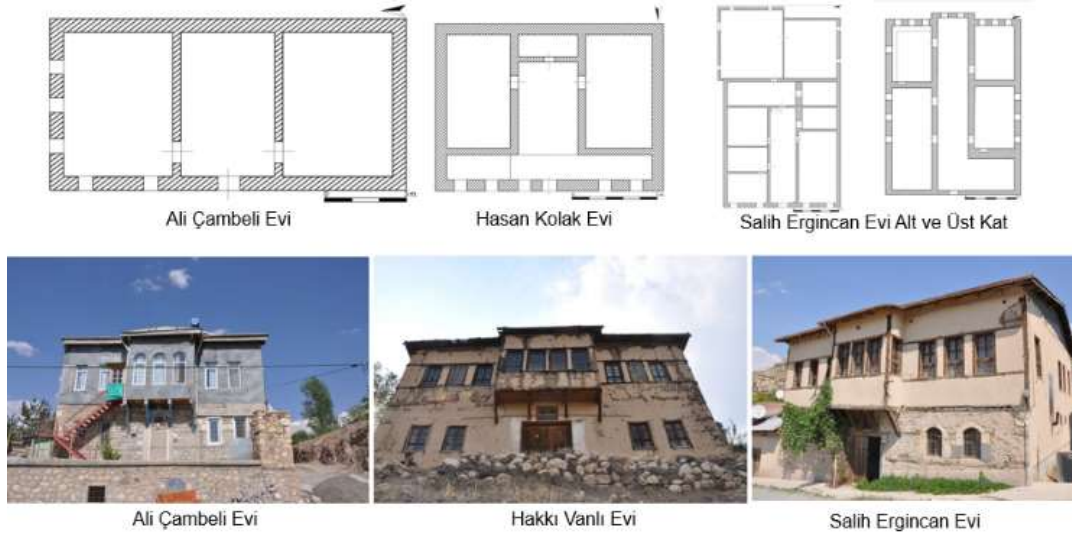
Çarşı Mahallesi Kaledibi Sokak Çeşmesi, Hacı Mehmed Behçet Bey Çeşmesi, Hasan İmadeddin Çeşmesi, Mektepönü Mahallesi Camii Çeşmesi, Dedek Köyü Çeşmesi ve Yücebelen Köyü Çeşmesi dikdörtgen formda, kemerli ve tek lülelidir. Bu çeşmelerden Dedek Köyü Çeşmesi'nde kaş kemer, diğerlerinde ise sivri kemer kullanılmıştır. Çeşmelerin niş içerisinde taslık nişlerine yer verilmiştir. Kemeryaka Köyü Çeşmesi ve Yukarı Mahalle (Derebaşı) Camii Çeşmesi kemersiz ve tek lülelidir³⁰.

Sivil Mimari

Kemah'ta plan, mimari ve süsleme özellikleri ile dikkat çeken XIX.-XX. Yüzyıllara ait evler arasında Ali Çambeli Evi (1930), Edip Mengüç Evi (1892), Fahri Yoğurtçu Evi, Fatih Özdemir Evi, Hakkı Vanlı Evi, Hami Akın Evi, Hasan Kolak Evi 1884-1885, Hayrettin Işıldak Evi, İlhami Taşkın Evi, Kazım Bekir Bey Evi, Kazım Mengüç Evi, Mehmet Çalık Evi, Naciye Çubukçu Evi, Sabri Başpınar Evi, Sadık Taştekin Evi, Salih Ergincan Evi (1930), Saraçoğulları Evi (Kırk Yapı Kırk Kapı), Sıtkı Özyurt Evi, Şükrü Yaşar Evi ve Zinnuri Tarlakazan Evi sayılabilir³¹ (Çiz. 5, Foto. 10).

³⁰ Kindıgılı, a.g.t. s. 472

³¹ Kindıgılı, a.g.t. s. 474-476

Çizim 5, Foto. 10: Kemah Evlerinden Örnekler

Kemah evlerinden Edip Mengüç, Saraçoğulları Evi (Kırk Yapı Kırk Kapı), Şükrü Yaşar Evi ve Zinnuri Tarlakazan Evi tek katlı örneklerdir. Diğer evler iki katlı olarak inşa edilmiştir. Kemah evleri ortada bir sofa ve buraya açılan mekânlardan oluşmaktadır. Evlerin hiç birinde avlu kullanılmamıştır. Sofalar avluların yerini almıştır. Evlerin üzeri iki veya dört yöne eğimli çatı ile kapatılmıştır. Naciye Çubukçu Evi ve Sıtkı Özyurt Evi ise toprak damlı evlerdendir. Evler genellikle sade olup, tavan, dolap ve şerbetliklerde ahşap süsleme görülebilmektedir³².

Kemah Kalesi Kazıları

2863 Sayılı Kanun'un 35. Maddesi çerçevesinde Kültür ve Turizm Bakanlığı ile Atatürk Üniversitesi adına Bakanlar Kurulu'nun 2010/721 sayılı kararı ile 2010 yılında Prof. Dr. Hüseyin Yurttaş başkanlığında Erzincan İli Kemah İlçesi Kemah Kalesi Kazısı halen devam etmektedir. Kazı çalışmalarında "Kale Yolu", "Muhafız Odaları", "Bey Camii", "Hamam Yapısı" ve "Sivil Mimari Örnekleri" ortaya çıkarılmıştır.

Kale Yolu

Kemah Kalesi kazı çalışmalarındaki ilk çalışma alanını, kale yolu oluşturmuştur. Yol güzergâhında yapılan çalışmalarla I. kale kapısının hemen kuzeyinde, girişin iki yanındaki muhafız odaları, II. kale kapısının güneyindeki üç basamak ortaya çıkarılmıştır.

Muhafız Odaları

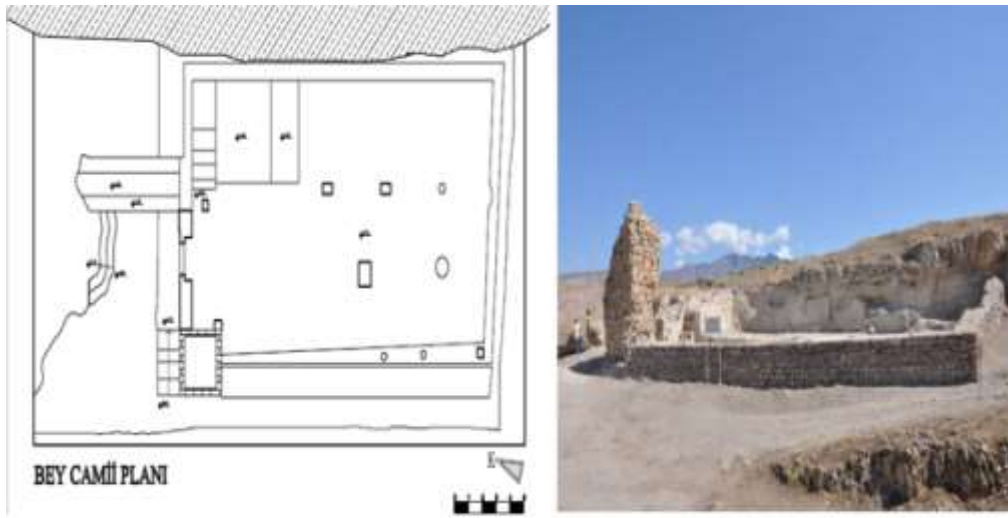
I. kapının kuzeyinde, kapının bitiminden hemen sonra doğuda ve batıda muhafız odaları olarak kullanıldığı düşünülen iki mekân bulunmaktadır. Kalede 1568'deki görevli nüfus, 164 mustahfız ve 73 azap askeri olmak üzere toplam 237'dir. Kale muhafızlarının bir bölümünün bu girişlerde görev yaptığı da anlaşılmaktadır. Kazı çalışmalarında bu mekânların içerisini dolduran toprak ve moloz yığını boşaltılmış, kazılar zemine ulaşılması ile sonuçlandırılmıştır. İkişer duvarı kısmen mevcut olan bu odalardan doğudakinin üst örtüsü yıkılmış olup, kalan izlerinden yarım tonozla örtülü

³² Kindıgılı, a.g.t. s. 474-476

olduğu anlaşılmaktadır. Girişin batısındaki oda ise diğerinden daha büyük olup, üzeri beşik tonozla örtülüdür. Doğudaki odanın devamında kuzeye doğru mekânların devam ettiği de temel izlerinden anlaşılmaktadır³³.

Bey Camii

Bey Camii, iç kalede, ikinci kapıdan hemen sonra kuzeydoğu yönde yer almaktadır. Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde verdiği bilgiden hareketle Kemah Kalesi'ndeki camilerden birinin taş bir minaresinin olduğu tespit edilmiştir. 2011 yılında bu alanda kazı ve sondaj çalışmaları ikinci kapıdan hemen sonra kuzeydoğu yönde başlatılmıştır. Kazılar ile caminin temellerine ulaşılmış, minare kaidesi ve mihrap nişi de ortaya çıkarılmıştır. 2012 yılında ise Bey Camii kazısı tamamlanmıştır. Çalışmalar sonucunda bu alandaki yapı kalıntısının Evliya Çelebi'nin bahsettiği Bey Camii olduğu böylece kesinlik kazanmıştır (Çiz. 6, Foto. 11).

Çizim 6, Foto. 11: Bey Camii

2011-2012 yılında camide sürdürülen kazı çalışmalarında ele geçen seramik ve alçı süslemeli buluntulardan hareketle Bey Cami'nin ilk inşasının Mengücekliler dönemine kadar indirilebileceği düşünülmektedir. Zira Mengücekliler'in başkenti olan Kemah'ta kale içerisinde bir cami inşa ettirmiş olmaları da kuvvetle muhtemeldir. Ancak bu cami hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Camiinin 22.00 x 11.00 m ölçülerinde ahşap direkli ve ahşap tavanlı camiler grubunda olduğu ortaya çıkarılmıştır. Caminin güney duvarı ortasında beş köşeli mihrap, kuzeybatısında minare bulunmaktadır.

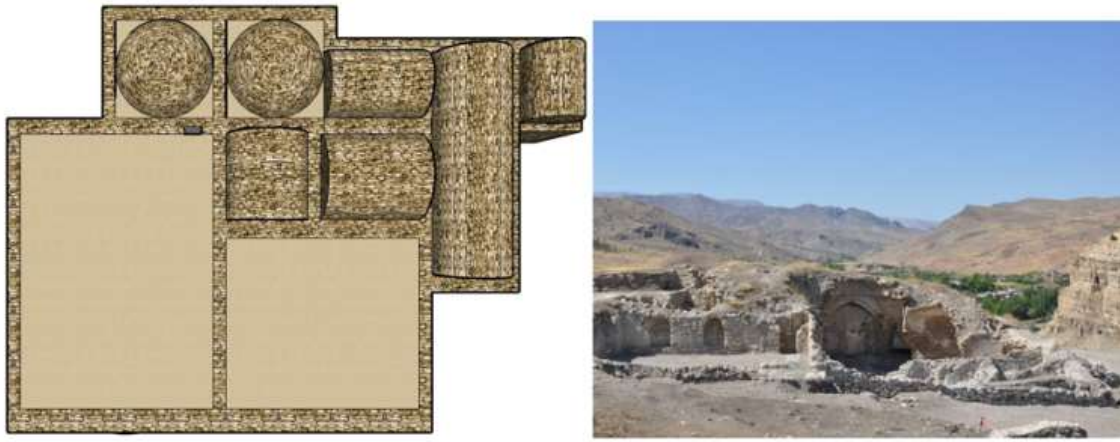
Yapılan kazı çalışmaları ile ortaya çıkarılan caminin kuzey-güney doğrultusunda ahşap sütunlara oturan üç sahınlı bir cami olduğu anlaşılmıştır. Kemah Kalesi'nin kuzeybatı köşesine yakın konumdaki Bey Camii'nin yeri Mengücekliler Döneminde inşa edilecek bir cami için ideal bir mevkidedir. Minaresinin kâgir oluşu ve bu yönüyle Evliya Çelebi

³³ Yurttaş-VD., Kemah Kalesi Kazısı, s. 569-581; Yurttaş-VD., Kemah Kalesi Kazıları, s. 291-307; Yurttaş-VD., Kemah Kalesi Kazısı 2012 Yılı Çalışmaları, s. 470-480; Yurttaş-VD., Kemah ve Kemah Kalesi Kazıları, s. 223-248; Yurttaş-VD., Kemah Kalesi 2011 Yılı Kazı Çalışmaları, s. 461-472; Yurttaş-VD., Kemah Kalesi 2011 Yılı Kazı Çalışmaları, s. 873-888; Kındıgılı, a.g.t. s. 62

Seyahatnamesinde zikredilmesi bu düşünceyi destekler mahiyettedir. Kemah ve çevresi köylerinde günümüzde de mevcut olan Osmanlı dönemine ait camilerin genel görünüşleri ve plan anlayışları dikkate alındığında bölgedeki cami mimari anlayışının pek fazla değişmediği de anlaşılmaktadır³⁴.

Hamam

Hamam, kalenin batı surlarına bitişik olarak inşa edilmiştir. Yazılı kaynaklarda kale içerisinde bir hamamın varlığından XVI. yüzyılda bahsedilmektedir. 2012 yılında başlanan ve 2017 yılında bitirilen kazı çalışmalarıyla birlikte hamamın soyunmalık, ılıklik, sıcaklık ve külhan bölümleri tamamen ortaya çıkarılmıştır (Çiz. 7, Foto. 12).

Çiz. 7, Foto. 12: Hamam

Soyunmalık, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Soğukluğa giriş kuzeydoğu köşedeki bir açıklıkla sağlanır. Bu girişten üç basamakla orta alana inilir. Giriş ile sekiler aynı yüksekliktedir. Yapılan kazı çalışmaları ile soyunmalıkta, ortada taş döşeli ve havuzlu bir alan ile bu alanın dört yönünde sekiler ortaya çıkarılmıştır.

Hamamın ılıklik bölümü, dikdörtgen planlıdır. Kuzey-güney doğrultusundaki bu dikdörtgen alan da kendi içerisinde iki dikdörtgen alana ayrılmıştır. Ilıklığın batısındaki ikinci dikdörtgen alanın kuzeybatı köşesinde tuvalet bölümü yer almaktadır.

Sıcaklık, ortada doğu batı doğrultusunda dikdörtgen planlı bir koridor ile bu koridorun kuzeyinde ve güneyinde bulunan iki mekândan oluşur. Kuzey ve güney yönlerdeki mekânları ayıran ortadaki dikdörtgen planlı koridor doğuda tonozla, batıda ise kare planlı ve bir kubbe ile kapatılmıştır. Kubbe ile örtülü mekânda kubbeye pandantiflerle geçilmiştir. Bu pandantiflerinden sadece güneybatı yöndeki günümüze ulaşabilmiştir. Batı duvarı kısmen, güney duvarı tamamen yıkılmış olan kubbeli sıcaklık mekânının duvarlarında konservasyon çalışmaları gerçekleştirilmiştir.

Sıcaklığın kuzey tarafı ise yan yana iki mekân şeklinde düzenlenmiştir. Her iki mekân birbiriyle bağlantılı olup girişleri de koridora açılmaktadır. Batıdaki mekân sivri beşik

³⁴ Yurttaş-VD., Kemah Kalesi Kazısı, s. 569-581; Yurttaş-VD., Kemah Kalesi Kazıları, s. 291-307; Yurttaş-VD., Kemah Kalesi Kazısı 2012 Yılı Çalışmaları, s. 470-480; Yurttaş-VD., Kemah ve Kemah Kalesi Kazıları, s. 223-248; Yurttaş-VD., Kemah Kalesi 2011 Yılı Kazı Çalışmaları, s. 461-472; Yurttaş-VD., Kemah Kalesi 2011 Yılı Kazı Çalışmaları, s. 873-888; Kındıgılı, a.g.t. s. 71-74

tonozu ile günümüze ulaşabilirken doğudaki mekânın örtüsü tamamen yıkılmıştır. Yıkılan duvarların yüzeylerindeki kalıntılardan anlaşıldığı kadarıyla pöhrenlerle sıcaklık bölümündeki kurnalara suyun taşındığı anlaşılmaktadır. Boruların bağlantıları külhanla sağlanmış olup, çift boru sisteminde, sıcak ve soğuk su olarak düzenlendiği, mevcut kalıntılardan anlaşılmaktadır.

Sıcaklığın kuzey duvarı, külhan kısmına bitişik olarak yapılmıştır. Cephe boyunca devam eden külhan bölümü, doğuda su deposu ve batıda kazanın yerleştirildiği bölüm olmak üzere iki kısımdan meydana gelmiştir. Hamamın en önemli sorunlarından biri kalede bulunan su kaynağından hamama suyun nasıl ulaştığıdır. Hamamın doğusunda toprak altında bulunan su yolu, hamamın su ihtiyacının kalenin güneyindeki sarnıçtan künkler vasıtasıyla hamama getirildiğini kazı çalışmalarındaki bulgular ortaya çıkarmıştır³⁵.

Konut Mimarisi

Kaledaki sivil mimari ile ilgili en eski tarihli yazılı bilgileri Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinden öğrenmekteyiz. Evliya Çelebi, kaledaki evlerle ilgili olarak şu satırları kaleme almıştır:

*"... İç kalede toprak örtülü altıyüz kadar ev vardır. Fakat dar bir yerde kurulmuş, bağısız, bahçesiz evlerdir. İçerisinde (Kara-Yokup oğlu') nun, (İbrahim Çelebi)'nin evlerinden başka bahçeli ev yoktur. Kale içinde terkedilmiş boş arazi çoktur. Hatta boş olan yerlerde beş tane buğday anbarı var. Çerisi Selim Handan beri pirinç çeltiği ve darı ile doludur. Gören harmanandan bugün getirilmiş sanır. Kuşatma sırasında asker buradan beslenir "*³⁶.

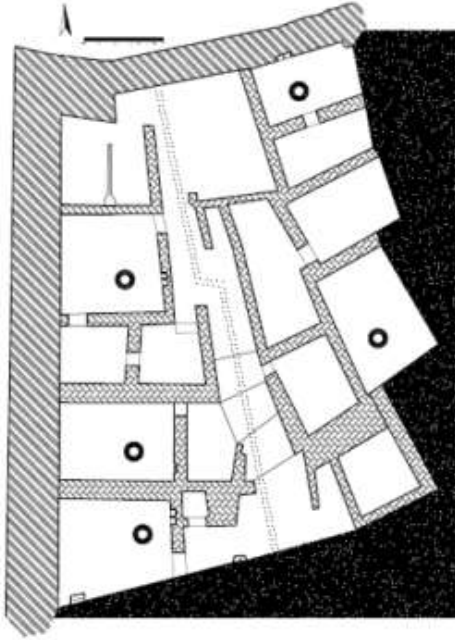
Bu bilgilerden XVII. yüzyılda kalede altı yüz civarında konutun olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Ancak bu konutlardan sağlam bir halde günümüze örnek ulaşamamıştır. Kaledaki sivil mimari örnekleri, günümüzde iç kalenin kuzeyinde yoğun olmak üzere hemen her alanda toprak altında kalmış tümsekler olarak görülebilmektedir. Evliya Çelebi'nin Kara Yakup oğlu ve İbrahim Çelebi adında iki kişiye ait olduğunu belirttiği bahçeli evler, kalenin kuzeydoğusunda yer alan düzlükte olmalıdır.

2011-2017 yılları arasında gerçekleştirilen kazılarda ortaya çıkarılan evler yaklaşık 200 dönümlük Kemah Kalesi'nin üçte ikisini oluşturmaktadır (Çiz. 8, Foto. 13). Kalenin doğu-batı doğrultusunda burçlarla tahkim edilmiş sur duvarının kuzey kesimindeki bu alan, yoğun bir yerleşim alanını oluşturmaktadır. Yaklaşık 600 m2 lik bir alanda gerçekleştirilen kazı çalışmaları sonucunda birbirine bitişik evlerden oluşan bir sokak dokusu ortaya çıkarılmıştır. Burada kuzey-güney doğrultusunda bir sokağın iki yanına birbirinden farklı mekânlara sahip evler yerleştirilmiştir. Bu evler bir, iki, üç veya dört mekândan oluşabilen bir çeşitlilik göstermektedir. Çamur harçlı, moloz taş örgülü olan duvarlar düzgün olmayan bir dokuya sahiptir. Düzensiz plan kuruluşuna sahip olan evlerin tandirevi (mutfak) olarak nitelendirdiğimiz bölümlerinde yere gömülü tandırlar

³⁵ Yurttaş-VD., Kemah Kalesi Kazısı, s. 569-581; Yurttaş-VD., Kemah Kalesi Kazıları, s. 291-307; Yurttaş-VD., Kemah Kalesi Kazısı 2012 Yılı Çalışmaları, s. 470-480; Yurttaş-VD., Kemah ve Kemah Kalesi Kazıları, s. 223-248; Yurttaş-VD., Kemah Kalesi 2011 Yılı Kazı Çalışmaları, s. 461-472; Yurttaş-VD., Kemah Kalesi 2011 Yılı Kazı Çalışmaları, s. 873-888; Kındıgılı, a.g.t. s. 75-78

³⁶ Evliya Çelebi, a.g.e. s. 615-618.

ortaya çıkarılmıştır. Tandırların da bulunduğu mekânlarda küçük iki gözlü duvar ocaklarına rastlanmaktadır. Bu bölümlerin duvar kenarlarında küçük sekiler de yer almaktadır. Kemah Kalesi'nde mevcut evlerin duvar dokusu, örtü sistemi ve kullanım amacı ile yerleştirilen ocak ve tandırların varlığı günümüzde terk edilmiş olan Tanasur Deresi çevresindeki eski ev yapıları ile büyük bir benzerlik göstermektedir. Ahşap kirişlerle örtülü olan ev tavanlarının üstü tahtalarla kaplanmış bunun üzeri de killi toprakla örtülmüştür. Düz toprak damların günümüzde de hala kullanılmakta olduğu görülmektedir. Kazı çalışmaları ile ortaya çıkarılan evlerde yer yer sıva izlerine de rastlanan duvarların yıkılmış olması, XVIII. yüzyıldan itibaren başlanan kaleden aşağı Kemah'a yerleşim neticesinde, kale evlerindeki kullanılabilir malzemenin sökülerek götürüldüğüne işaret etmektedir. Bu nedenle belirli bir yüksekliğe kadar duvarlar tespit edilmiş, üst örtüsünü oluşturan ahşap hatıllar, tavan kaplamaları ve duvar hatılları yeniden değerlendirilmek üzere taşınarak, aşağı Kemah'ta yeni inşa edilen evlerde kullanılmış olmalıdır³⁷.

Çizim 8, Foto. 13: Kemah Kalesi Konut Örnekleri

Buluntular

Kemah Kalesi kazılarında taş, ahşap, alçı, metal, seramik ve yazma eserler olmak üzere buluntular ele geçirilmiştir. Bunların içerisinde yazma eserler ve seramik buluntular dikkate değerdir.

³⁷ Yurttaş-VD., Kemah Kalesi Kazısı, s. 569-581; Yurttaş-VD., Kemah Kalesi Kazıları, s. 291-307; Yurttaş-VD., Kemah Kalesi Kazısı 2012 Yılı Çalışmaları, s. 470-480; Yurttaş-VD., Kemah ve Kemah Kalesi Kazıları, s. 223-248; Yurttaş-VD., Kemah Kalesi 2011 Yılı Kazı Çalışmaları, s. 461-472; Yurttaş-VD., Kemah Kalesi 2011 Yılı Kazı Çalışmaları, s. 873-888; Yurttaş, VD. "Kemah Kalesi Kazısı 2017 Yılı Çalışmaları" s. 443-454.

Yazma Eserler

Kemah Kalesi'nde 2012 yılında yapılan kazı çalışmalarında hamamın ılıklik bölümünün güneybatısında zeminden yaklaşık -2.00 m. aşağıda el yazması, matbu Kuran-ı Kerimler ve çeşitli konularda yazılmış kitap sayfaları bulunmuştur³⁸.

Seramik Buluntular

Kemah Kalesi kazı çalışmalarında sayısız sırlı ve sırsız seramik parçası ele geçmiştir (Foto. 14). Sırlı seramiklerde özellikle kırmızı hamurlu, genellikle boyalı kazıma tekniğinde seramikler görülmektedir. Ayrıca tek renk sırlı, kazıma, oyma, slip tekniklerinde ve daha geç dönemlere ait sıraltı boyama tekniğinde ithal seramiklere ait parçalar da bulunmuştur. Sırsız seramiklerde genellikle kapalı formda pişirme ve depolama işlevli kaplar dikkat çekmektedir. Bunlar kâselere ait ağız parçaları, pişirme kapları, çömlekler, küpler, testiler, kapaklar, kulplara ait parçalardan oluşmaktadır. Kemah Kalesi'nde yerli üretim gerçekleştirilirken, başka merkezlerden çeşitli dönemlerde ticaret, satın alma, hediye gibi farklı şekillerde gelmiş seramik parçaları da ele geçmiştir. Bu parçalar XIII.-XV. yüzyıllara ait kâse-tabak gibi kaplara aittir. Osmanlı'nın en önemli çini ve seramik üretim merkezi olan İznik'ten de seramik kaplar kale kazısında tespit edilmiştir. Özellikle XV. yüzyıl sonu-XVI. yüzyıla ait mavi-beyaz sıraltı boyama tekniğinde dip, gövde, kulp parçaları buluntular arasında yer almaktadır. Ayrıca beyaz hamurlu, mavi, sarı, kırmızı çok renkli ve mavi-beyaz sıraltı boyama tekniklerinde fincan ve tabak parçaları da ele geçirilmiştir. Bunlar form, renk ve üslup olarak XVIII. yüzyıl Kütahya üretimi seramiklerdir³⁹.

Kemah Kale kazısı çalışmalarında lüle parçaları da ortaya çıkarılmıştır. Lüleler boyut, form ve bezeme özelliklerine göre XVIII.-XIX. yüzyıla tarihlenir (Foto. 15).

³⁸ Hüseyin Yurttaş-Haldun Özkan-Zerrin Köşklü-Yusuf Bilen-Muhammet Lütfü Kındıgılı, "Kemah Kalesi Kazısı ve Yazma Eser Buluntuları", 36. Kazı Sonuçları Toplantısı (02-06 Haziran 2014), C. 3, Gaziantep 2014, 45-60

³⁹ Yurttaş-VD., Kemah Kalesi Kazısı, s. 569-581; Yurttaş-VD., Kemah Kalesi Kazıları, s. 291-307; Yurttaş-VD., Kemah Kalesi Kazısı 2012 Yılı Çalışmaları, s. 470-480; Yurttaş-VD., Kemah ve Kemah Kalesi Kazıları, s. 223-248; Yurttaş-VD., Kemah Kalesi 2011 Yılı Kazı Çalışmaları, s. 461-472; Yurttaş-VD., Kemah Kalesi 2011 Yılı Kazı Çalışmaları, s. 873-888; Yurttaş-VD., 2015 Kemah Kalesi Kazı Çalışmaları, s.247-264

Tek renk sırlı seramikler (XIII.-XIV. yüzyıl),

Boyalı kazıma tekniğinde seramikler (XIII.-XIV. yüzyıl)

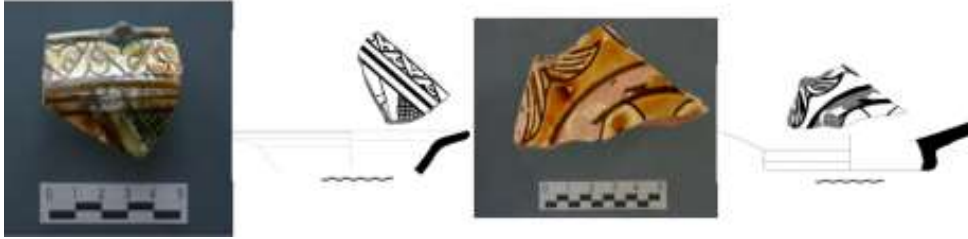

Foto. 14: XIII.-XIV. Yüzyıla Ait Seramik Buluntulardan Örnekler

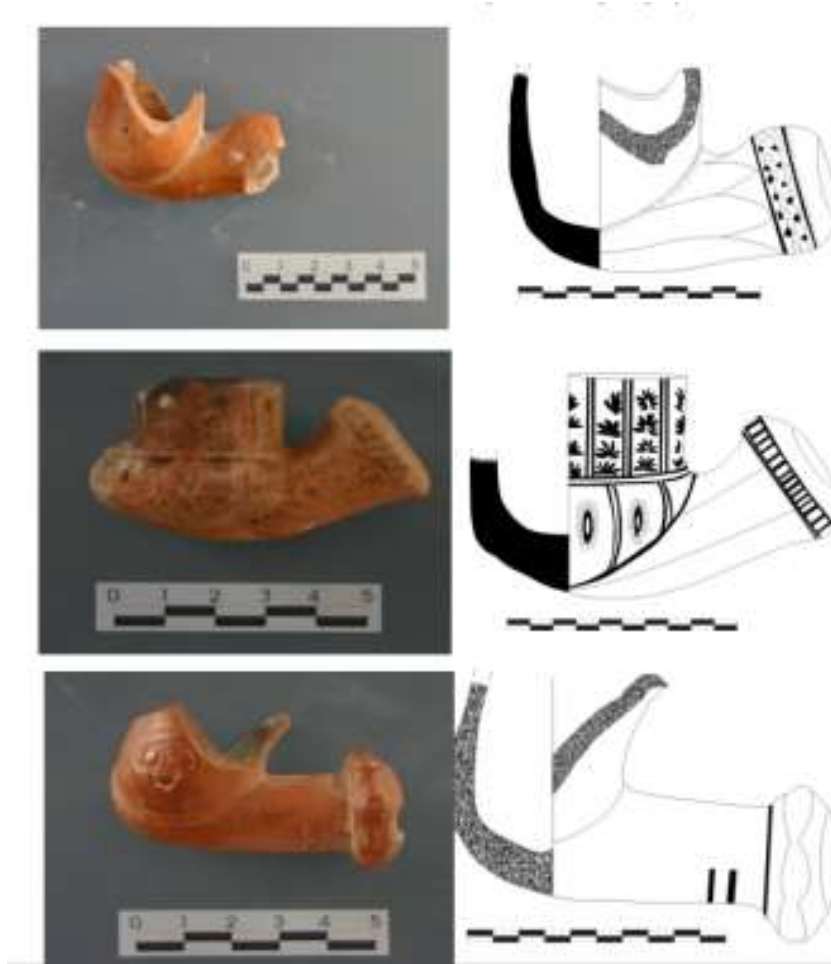

Foto. 15: XVIII. Yüzyıldan Lüleler

KAYNAKÇA

- Aksüt, A. Kemali, Erzincan Tarihi, Coğrafi, Toplumsal, Etnografik, İdari, İstatistiki İnceleme, 3. Baskı, İstanbul 2013.
- Başbüyük Adem, Kemah İlçesi'nin Coğrafyası, Nobel Basımevi, Ankara 2004; İlhan Şahin, "Kemah" Mad., *TDVİA*, C. 25, Ankara 2002, s. 219-220
- Darkot Besim, "Kemah" Mad., *İslam Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul 1993, s. 559-561
- Erdoğan, Ş. Tahir, Anadolu'nun Tarihi Akışı İçerisinde (Siyasi, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Açıdan) Erzincan Tarihi, II, Erzincan Hayra Hizmet ve Dayanışma Vakfı Yayını, Erzincan 1985
- Evliya Çelebi, Seyahatname, (Çev. M. Zillioğlu), Üçdal Neşriyat, C. 1-2, İstanbul 1966.
- İbnü'l Esir, El-Kâmil Fi't-Tarih (Çev. Y. Apaydın), C. V, Bahar Yayınları, İstanbul 1986
- Kındıgılı Muhammet Lütfü, "Gülabi Bey Camii Işığında Kemah Camilerine Genel Bir Bakış", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi*, S. 30, Erzurum, 2016, s. 73-90
- Kındıgılı Muhammet Lütfü, "Kemah/Hakbilir (Pekeriç/Pekeriç-i Büzürk) Köyü Kültür Varlıkları", *Yaşar Erdemir'e Armağan: Sanat Tarihi Yazıları*, Konya, 2019, s. 669-687
- Kındıgılı Muhammet Lütfü, *Ortaçağ'dan Günümüze Kemah ve Köylerindeki Kültür Varlıkları*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı (Yayımlanmamış) Doktora Tezi, Erzurum, 2015
- Miroğlu, İsmet, Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566), Türk Tarih Kurumu Yayınları Basımevi, Ankara 1990
- Önkal, Hakkı, Anadolu Selçuklu Türbeleri, Ankara 1996
- Sevgen, Nazmi, Anadolu Kaleleri, I, Ankara 1959
- Tuncer, O.Cezmi, Anadolu Kümbetleri, I, Ankara, 1986
- Uygun, Ünal, 1992 Erzincan Zلزelesi, Kervan Yayıncılık, II. Baskı, Erzincan 1992
- Yurttaş H.-H.Özkan-Z. Köşklü-D.Bulut, M. L. Kındıgılı, "Kemah Kalesi Kazısı", *Kum'dan Kent'e Patara Kazılarının 25 Yılı Uluslararası Sempozyum Bildirileri* (11-13 Kasım 2013) Antalya (Havva İşkan-Fahri Işık), Antalya 2015, 569-581.
- Yurttaş H.-H.Özkan-Z. Köşklü-M. L. Kındıgılı, "Kemah Kalesi Kazıları", *Anadolu'nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40 Yılı*, Ankara 2014, 291-307.
- Yurttaş H.-H.Özkan-Z. Köşklü-M. L. Kındıgılı, "Kemah Kalesi Kazısı 2012 Yılı Çalışmaları", 35. *Kazı Sonuçları Toplantısı* (27-31 Mayıs-2013), C. 2, Muğla 2013, 470-480.
- Yurttaş H.-H.Özkan-Z. Köşklü-M. L. Kındıgılı, "Kemah ve Kemah Kalesi Kazıları", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi* (Prof. Dr. Zafer Bayburtluoğlu Özel Sayısı), S. 31, Erzurum 2013, 223-248.
- Yurttaş H.-H.Özkan-Z. Köşklü-M. L. Kındıgılı-S. Çınar-S. Çiğdem, "Kemah Kalesi 2011 Yılı Kazı Çalışmaları", 34. *Kazı Sonuçları Toplantısı* (28 Mayıs-1 Haziran 2012), C. 3, Çorum 2012, 461-472.
- Yurttaş H.-H.Özkan-Z. Köşklü-M. L. Kındıgılı-S. Çınar-S. Çiğdem, "Kemah Kalesi 2011 Yılı Kazı Çalışmaları", *XVI. Ortaçağ-Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri* (18-20 Ekim 2012), C. 1-2, Sivas 2014, 873-888.
- Yurttaş, H.- Özkan, H.- Köşklü, Z.- Ozkul Fındık, N.- Çiğdem, S., Kındıgılı, M.-Halıcı, E.- Doğan, M.E.- Yuka, A., "2015 Kemah Kalesi Kazı Çalışmaları" 38. *Kazı Sonuçları Toplantısı* (23-27 Mayıs-2016 Edirne), Ankara 2017, s.247-264.

Yurttaş H.-H.Özkan-Z. Köşklü-Y. Bilen-M. L. Kındığılı, “Kemah Kalesi Kazısı ve Yazma Eser Buluntuları ”, 36. *Kazı Sonuçları Toplantısı (02-06 Haziran 2014)*, C. 3, Gaziantep 2014, 45-60

Yurttaş, H.- Özkan, H.-Köşklü, Z.- Kındığılı, M.L.-Topaloğlu, Y.,“Kemah Kalesi Kazısı 2017 Yılı Çalışmaları”40. *Kazı Sonuçları Toplantısı Bildiriler*, C.2, Ankara 2019, 443-454.